1:30 72%

6a929386-b121-4cd8-b1...

Printing Area

www.विद्यावार्ता.com

YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyawarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT 7.891 FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

http://www.printingarea.blogspot.com

Rotate screen Play Thumbnail Enter Browser

August '2021

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | August 2021 Special Issue | 07

INDEX

01) कालिदास – साहित्यामधील संगीत
डॉ.स्नेहल दत्तात्रय रोंबेकर, अकोला ||15

02) मुक्तीनंतरचे गोमंतकातील मराठी साहित्य
प्रा. डॉ. जगतवाड शिवाजी पिराजी, जाफ्राबाद ||18

03) धर्माबाद तालुक्यातील आदिवासी महिलांचे जीवन
नितीन नागनाथ मुंडलोड ||21

04) दलित साहित्य प्रवाह: एक चिंतन
डॉ. लक्ष्मण एस पवार, हिमायतनगर ||26

05) अन्न सुरक्षा विधेयका समोरील आव्हाने : उस्मानाबाद जिल्हा विशेष अभ्यास
श्रीमती. सुवर्णा रामचंद्र शिंगे, ता.जि.उस्मानाबाद ||31

06) महानुभावपंथ उदयपूर्व समाजस्थिती
डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील, जिल्हा – अकोला ||37

07) राष्ट्रीय सेवा योजना : ही एक एक युवा चळवळ
डॉ. रमेश रामराव बैनवाड, जि. परभणी, महाराष्ट्र ||40

08) संघर्षशील विचारांची कृतीशील नांदी म्हणजे आम्ही लढलो – आम्ही घडलो
प्रा. रमेश बाबासाहेब रिंगणे, गढी ||44

09) भारतेन्दु हरिश्चंद्र के नाटकों मे सामाजिक स्थिति एवं प्रभाव (भारत दुर्दशा, अंधेर
डॉ. आंचल श्रीवास्तव & चुडामणी पटेल, बिलासपुर(छ.ग.) ||47

10) भविष्यदृष्टा श्री गुरू गोबिंदसिंग जी
कामठेकर अनिता & कौर स. प्रितमसिंघ, जिल्हा– बुलढाणा ||50

11) प्रतीक मिश्र के साहित्य मे युगबोध की अभिव्यक्ति
डॉ.अनुपमा चतुर्वेदी & रामनाथ मिश्र, फिरोजाबाद ||52

12) असगर वजाहत के नाटकों मे चित्रित संवेदना
असद खान, औरंगाबाद ||55

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

1:34
6a929386-b121-4cd8-b1...

यामुळे माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क प्रस्थापित करू पाहणाऱ्यांचे हे साहित्य आहे. दलित साहित्य हे या देशाच्या मातीतून उगवलेले अस्सल साहित्य आहे.' १

दलित साहित्यात दर्शन घडते ते सख्या संवेदनांचे प्रत्येक साहित्याची एक संवेदना असते त्या संवेदनानुसार ते ते वाङ्मय उभारलेले असते. त्यात साहित्य वाचण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही या देशातला सामान्य माणूस आज अस्वस्थ आहे. देश गुलामीत असतांना जी स्वप्ने पाहिली होती त्या स्वप्नांचा चुराडा स्वातंत्र्यानंतर झालेला आहे. म्हणूनच दलित साहित्यिकांनी सामान्य माणसाच्या आशा– आकांक्षा पल्लवीत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. आम्हीही माणसं आहोत आम्हाला माणसासारखे जगू द्या हा आर्त टाहो फोडलेला आहे. त्याचे पडसाद कथा कविता व आत्मचरित्रातून उमटलेले आहेत. दलितांच्या साहित्यातून व्यक्त होते ती युगानुयुगाची चिरवेदना या वेदनेचे आदिम आविष्कार आपल्याला गवसते संत चोखामेळ्याची वैयक्तिक वेदना नव्हती ती आपल्या जमातीची वेदना तीव्रतेने उत्कटतेने व्यक्त करीत होता त्यांच्या शब्दा शब्दातून जे दुःख झिरपत होते ते अंतःकरणाला जाऊन भिडत होते

'उस डोंगा परि रस नोहे डोंगा / कैसा डोंगा परिभाव नोहे डोंगा'/ असा आर्त स्वर त्यांच्या कवितेतून उमटतो तो का ?/ त्यांच्या मनीचे दुःख कोणी जाणून घेतले नाही? २ पृष्ठ – ३५

हा काळ तेराव्या शतकाचा या काळात महाराष्ट्रात अनेक नवनवीन घडामोडी झाल्या परंतु सामान्य माणसाच्या वेदना पांढरपेशांपर्यंत पोहचल्याच नाहीत का? पोहचल्या परंतु जाणिवपूर्वक त्यांनी धर्माचे आधार देऊन माणसाची अवस्था पशु पेक्षाही हीन करून टाकली म्हणून किसन फागु बनसोडे की वेदना माणसाच्या मनाला चिरत नेणारी आहे. त्यांच्या मनाची आर्तता साक्षात्कार आहे. ते म्हणतात

"हरी तन पशू कर का पक्षी कर,/ परि जन नाही म्हण, / पशु–पक्षी केलीया तर / हिंदू मिळवितील"

अशा प्रकारची वेदना ही केवळ बनसोड यांची नाही तर समग्र मानवजातीची आहे. धर्माचे आधार देऊन अस्पृश्यांना जसे केवळ प्रस्थापित लोकांच्या सेवेसाठीच ठेवले आहे. असे हिन्दू धर्मशास्त्रांच्या माध्यमातून लादले गेले, त्यांना अज्ञानात ठेवले गेले दैवदिकांच्या नावे दास्यत्वाच्या अंधारात आणि त्यांच्या पायात मुक्या लोकांची बेडी त्यामुळे माणसासारख्या माणसाला माणसा सारखे जगू दिले नाही त्यांचे हालहाल केले पशु–पक्षीय पेक्षाही नि दर्जा दिला. अशा गरम ठाकिल्या शोषित वर्गातील साहित्यिकांनी साहित्यातून मुक्तपणे लोकांच्या पुढे विद्रोह करून नाकारलेल्या व्यवस्थेत प्रयत्न केला आहे. पांढरपेशांना आवडले नाही म्हणून या साहित्याचा उपकारित्व क, या साहित्यातील केवळ आक्रोश आहे. या विधानाला ते जुमानले नाही त्यांचा प्रश्न हा सामान्य लोकांचा पडला आणि जीवन जगतांना ते नियम लादले गेले त्या नियमाला उध्वस्त केले ते केवळ दलित साहित्याने म्हणून । साहित्याच्या संदर्भात असे वाटते की, 'मराठी साहित्य विश्वात दलित साहित्य वादळ एक तुफान आले आणि हजारो वर्षांची असलेली सिंहासने, संस्कृती एका झटक्यात उध्वस्त करून टाकली, एखाद्या ज्वालामुखीने पृथ्वीला उलथवून टाकावे तसे तडे गेले काळ्या मुक्या बाहेर [illegible] ज्याच्या [illegible] बळ नव्हते ते आम्हाला ही गुलाम करू लागले हा

27/405
Rotate screen Play Thumbnail Enter Browser

ISSN: 2394 5303 | Printing Area Peer-Reviewed International Journal | August 2021 Special Issue | 026

04

दलित साहित्य प्रवाह: एक चिंतन

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area Peer-Reviewed International Journal | August 2021 Special Issue | 027

27/405

महाराष्ट्रात अनेक चळवळी घडामोडी झाल्या परंतु सामान्य माणसांच्या वेदना पांढरपेशांपर्यंत पोहचल्याच नाहीत का? पोहचल्या परंतु आणिवर्पूक त्यांनी ज्वालापुखीने पृथ्वीला उध्वस्त तडे जावे तशी तडे गेले काळचा मुक्त बाहेर लागला ज्यांच्या पायात बळ नव्हते ते वाण्याला ही गुलाम करू लागले हा

परिणाम केवळ दलित साहित्याने घडवून आणलेला आहे. त्यामुळे दलित साहित्यांच्या स्वरूपाची सीमा दर्शविता येत नाही. ती अमर्याद आहे. आकाशाला गवसनी घालायाची क्षमता त्यांमध्ये आहे. त्या साहित्याच्या विचारांचे प्रतिबिंब हे केवळ माणसांच्या वास्तवजीवनात पाहावयास मिळते या प्रवाहीन आज कथा कविता व चरित्र व आत्मचरित्र ई. घटकात आपली व्यापकता किती आहे. ते दाखविली आहे.

दलित साहित्याची प्रेरणा :— दलित साहित्याचा उगम आणि विकास आणून येत असतांना प्रथम हे स्पष्ट केले पाहिजे की दलित साहित्य हा १९४५ नतरचा परंतु विशेषता १९६० पर्यंतच्या कालखंडात दलित साहित्य वेग पाहिजे त्या प्रमाणात नव्हता असे नाही. परंतु दिशांच्या अभाव होता असेही नाही पण ज्या प्रमाणात वेग यायला पाहिजे होता त्या प्रमाणात वेग आलेला दिसून येत नाही त्याचे कारण ही स्पष्ठ आहे. शिक्षणाची गंगा त्यांच्या पर्यंत पोहचलीच नव्हती यांचा उद्रेक नामदेव ढसाळांनी त्यांच्या कवितेतून जाहिरपणे केला आहे.

'१५ ऑगस्ट १९४७/एक भंगोष्ठ महाकाव्या /स्वा.ंत्र्य केच्या गाढविनं नाव आहे./कितव्या रामराज्य राहतो आम्ही'

या कवितेतून दलित साहित्यीकाची विचारधारा आणि स्वातंत्र्याविषयी असणारी श्रध्दा, विश्वास स्पष्ट होणारी आहे.

दलित साहित्य निर्माण होण्यामागे कारनही तेवढेच प्रबळ आहे. हे स्पष्ट करतांना भालचंद्र नेमाड यांचे विचार अधिक मजबूत वाटतात. आणि तसे आहे ही त्यांच्यामते 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे मूर्तिमंत विचार आपल्या वाणीने लेखनीने घणाघाती घालून त्यांनी साक्षात 'मातीतून माणूस' निर्माण केला म्हणून तर दलित लेखकाचे स्फूर्तीस्थान श्रध्दास्थान डॉ. बाबासाहेब आहेत. ३. पृष्ठ–४२

बाबासाहेबांच्या विचारामुळेच सर्व मानवी मुल्यांची जोपासना आज झालेली पाहावयास मिळते या मुल्यामुळेच दलित साहित्याचा प्रवाह आजतागायत उभेद आहे.

कोणताही प्रवाह उगीचच निर्माण होत नाही. त्यांच्या निर्मितीमागे काही कारणे, प्रेरणा प्रयोजने प्रवृत्ती आणि हेतू असतोच हाच नियम दलित प्रवाहालाही लागू होतो वाङ्मयीन प्रवाह. ही एक मानवी मानाशी मानवी समाजाशी – संस्कृतीशी कालव्यवहाराशी अतूट संबंध असणारी घटणा असते' म्हणूनच तर वाङ्मयीन प्रवाहाचा वेग वाढतो गती मिळते याच तर सर्व घटना, दलित साहित्यीक आणि साहित्य यांना बळ देणाऱ्या आहेत त्यांच्या मुळेच आजही दलित साहित्य प्रबळ आहे.

दलित साहित्याचे मुलघटक :— दलित साहित्य प्रावाहमध्ये अनेक साहित्य प्रकारांमधील साहित्य निर्मीती विपूल प्रामणात वेगवेगळ्या पध्दतीने हाळवणी गेली लिहील्या गेली दलित साहित्यीकांनी सर्वात प्रथम 'कविता' हा साहित्यप्रकार हाताळला नंतर आत्मचरित्र कथा कांदबंरी नाटक असे वेगवेगळे वाङ्मय प्रकार हाताळले परंतु 'कविता' हा प्रकार सर्वात लोकप्रिय आहे. संख्यात्मक गुणात्मक दृष्टीने विचार करता एकूण दलित साहित्यात कवितेलाच सर्वात जास्त महत्व देता येईल त्या अनुषंगाने सर्वात जास्त समीक्षा ही कवितेचीच झालेली दिसते वितेच्या रूपाने सर्व प्रथम १३ व्या शतकात संत चोखमेळा आणि कर्ममेळा यांनीय अस्पृश्यांच्या वेदना माडल्या त्याच ठिकाणावर दलित साहित्याचे बीज रोवल्या गेले आणि त्यांचे वटवृक्षात रूपांतर

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | August 2021 Special Issue | 029

बावासाहेबांच्या लेखणीने केले यांनी प्रेरणा घेवूनच कवतेत आकाशालीही कवेत घेतले आणि बंड, वेदना विद्रोह आशा आकांक्षा या सारख्या गोष्टी आपल्या कवितेतुन प्रखडपणे मांडल्या आम्ही ही माणसं आहोत आम्हाला. माणसा सारखे जगु दया हे तत्त्व सर्वांसमोर मांडले गेले

दलित कविता मुख्य उद्रेक आपल्याला १९७५ नंतर पाहावयास मिळतो प्रतिनिधीक स्वरूपात आपल्याला केशव मेश्रामांनी लिहीलेल्या कवतेचा आढावा घेता येईल त्यांनी दलित,पीडित, उपेक्षीत समाजाच्या व्यथा– वेदना प्रभावीपणे शब्द बध्द केल्या आहेत तें करतांना त्याला शांत संयमी दु:खाची जशी किनार आहे. तशीच उपरोधाची

लेखनीने घणाघाती घालून त्यांनी साक्षात मातीतुन माणूस निर्माण केला म्हणुन तर दलित लेखकांचे स्फूर्तीस्थान, श्रध्दस्थान डॉ. बावासाहेब आहेत पृष्ठ क्र. ४२

बाबासाहेबांच्या विचारामुळे सर्व मानवी मुल्यांची जोपासना आज झालेली पाहावयास मिळते या मुल्यामुळेच दलित साहित्याचा प्रवाह आजतागयात अभेद आहे.

कोणताही प्रवाह उगीचच कधी निर्मान होत नाही त्यांच्या निर्मिती मागे काही कारणे, प्रेरना प्रयोजन पवृत्ती आणि हेतू असतोच हाच विषय दलित प्रवाहालाही लागू होतो वाङ:मयीन प्रवाह, ही एक मानवी मनशी मानवी समाजशी संस्कृतीशी कलाव्यवहारशी अतूट संबंध असणारी घटणा असते म्हणूनच तर वाङ्मयीन प्रवाहाचा वेग वाढतो गती मिळते याच तर सर्व घटना, लित साहित्यीक आणि साहित्य यांना बळ देणाऱ्या आहेत त्यांच्यामुळेच आजही दलित साहित्य प्रबळ आहे.

दलित साहित्यप्रवाहामध्ये अनेक साहित्य प्रकारांमधील साहित्यनिर्मिती विपूल प्रमाणात वेगवेगळ्या पध्दतीने हाताळणी गेली लिहील्या गेली दलित साहित्यीकांनी सर्वात प्रथम कविता हा साहित्य प्रकार हाताळला नंतर आत्मचरित्र कथा, कादंबरी नाटक असे वेगवेगळे वाङ:मयप्रकार हाताळले परंतु कविता हा प्रकार सर्वात लोकप्रिय हाताळले, परंतु हा प्रकार सर्वात लोकप्रिय आहे. संख्यातात्मक गुनातत्मक दृष्टीने विचार करता एकूण दलित साहित्यात कवितेलाच सर्वात जास्त महत्त्व देता येईल त्या अनुषंगाने सर्वांत जास्त समीक्षा ह कवितेचीच झालेली दिसते कवितेचा रूपाने सर्व प्रथम १३ व्या शतकात संत चोखामेळ आणि कर्ममेळा यांनीच स्पृश्याच्या वेदना मांडली त्याच ठिकांनी दलित साहित्याचे बीज रोवल्या गेले आणि त्यांचे वटवृक्षात रूपांतर बाबासाहेबांच्या लेखणीने केले यांची प्रेरणा घेवूनच कवितेने आकाशालाही कवेत घेतले आणि बंड, वेदना विद्रोह अशा–आकांक्षा या सारख्या गोष्टी आपल्या कवितेतून प्रखडपणे मांडल्या आम्ही ही माणसं आहेत आम्हाला माणसारखे जगू दया हे तत्व सर्वांसमोर मांडले गेले

दलित कवितेचा उद्रेक १९७५ नंतर पाहावयास मिळतो प्रतिनिधीक स्वरूपात आपल्याला केशव मेश्रामांनी लिहीलेल्या कवितेचा आढावा घेता येईल त्यांनी दलित पीडीत उपेक्षीत समाजाच्या व्यथा – वेदना प्रभावीपणे शब्दबध्द केल्या आहेत ते करतांना त्याला शांत, संयमी दु:खाची जशी किनार आहे.

'साल्या ! तुकडाभर भाकरीसाठी / गाडीभर लाकडं फोडशील काय ? / चिंधूक नेसल्या आईच्या पटकुरानं / घामेजल हाडक शरीर पुसशील काय ? / बापाच्या बिडी काडीसाठी /

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | August 2021 Special Issue | 030

भावाबहिणींची धडक झिजवशील काय ? [illegible]

वरील सर्व प्रश्नातुन केवळ वे[illegible] समर्पित दलित साहित्य प्रावाहाचा विचार केलातर असमानता धर्म सर्वा विरूध्दचा विद्रोह जहाल हा प्रवाह अत्यंत व्यापक व समृध्द आहे यातील

4G 1:34
VoLTE 4G 72%
6a929386-b121-4cd8-b1...

भावायहिणीची धडक झिजवशील काय?

वरील सर्व प्रश्नातून केवळ वेदना विद्रोह असमानता धर्म सर्वा विरूध्दचा विद्रोह जहाल पध्दतीने व्यक्त झालेला आहे

साहित्यामध्ये दलित कवितेनंतर बहुमान मिळतो तो आत्मचरित्रालाच आधुनिक मराठी आत्मचरित्राला दिड शकताकाची परंपरा आहे. स्वातंत्र्यनंतर शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने आला. त्यातूनच वेगवेगळ्या प्रेरणा घेऊन वाचक वर्ग वाढत गेला त्यामुळे साहित्यीकफळ वाढत गेले, आणि आपले जीवनपट आत्मचरित्राच्या रूपाने इतरापुढे मांडल्या गेले यात लेखक वर्ग हा पिडीत दबलेला सर्व सोयीपासून वंचीत असलेला होता त्यामुळे जे भोगले, अनुभवलेतेच त्यांनी आत्मचरित्रामध्ये रेखाटले त्यामुळे एक जीवंतपणा आला उर्जा निर्माण झाली यात दया पवार यांचे बलुत प्र.ई. सोनकांबळे, लक्ष्मण माने –उपरा लक्ष्मण गायकवाड–उचल्या किशोर काळे– कोल्हाट्याचं पोरं, शरण कुमार लिंबाळे– सर्वआत्मचरित्रात दुःखाचा प्रपंच वैयक्तिक ते पासून अस्करमाशी इ. ते सामाजिकते पर्यंत पसरलेला दिसतो. दुःख हा या आत्मचरित्राचा स्थायिकभाव आहे. सर्व आत्म कथान म्हणजे वेदना पचवून प्रकल्प झालेल्या व्यक्तिमनाचा विकास फवत गेलेला आलेखन आहे

दलित कथेचं मुळ १९३३–१९५८ या कालखंडात जनता आणि प्रबुध्द भारत या साप्ताहिकांच्या माध्यमातून झालेला दिसतो. त्यानंतरचे दलित कथाकार अण्णभाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल शेंडे इ. होते या सर्व दलित कथाकारांच्या कथेचा विषयचे मुख्य समाज दर्शन आहे. हा त्यांच्या कथेचा विशेष आहे. त्यांचे अनुभाव अस्सल आहे. त्यांना वास्तवाचे भान आहे. अलंकार रंजकता याचा स्पर्शही नाही त्यामुळे अस्सल मानवी जीवनाचे दर्शन दलित कथेतून होत त्या प्रमाणेच कादंबरी व नाटकारन ही वास्तव जीवन दर्शन झाल्याशिवाय राहत नाही.

समारोप दलित साहित्य प्रावाहाचा विचार केलातर हा प्रवाह अत्यंत व्यापक व समृध्द आहे. यातील कोणताही मुखटक हा कल्पनेला स्पर्श करणारा नाही. जे भोगले अनुभवले तेच वास्तव जीवन यात रेखाटले गेले. म्हणून आजतागायत त्यांचे महत्व कमी झालेले नाही. आज सामाजिक दृष्टया सर्व सुधारलेले आहेत परंतु अस्पृश्यांकडे पाहण्याची दृष्टीवदलायला तयार नाही म्हणूनच डॉ. बाबासाहेबांची प्रेरणा, लेखनीमुळे मिळविलेल्या सर्व दलित लेखकानी मुक्याला वाचा फोडण्याचे व लंगड्याला पळविण्याचे, अमृत पाजविण्याचे कार्य केले आहे.

साहित्य लिहित असतांना कोणत्याचं मर्यादा पाळल्या नाही. याचे कारण ही तसेच आहे. मानवी मुल्ये जेव्हा पायदळी तुडवल्या जातात तेव्हा केवळ मुक्तछंद हा एकमेव पर्याय त्यांच्या समोर उभा राहतो त्यांच्या प्रत्येक मुलघटकात स्वातंत्र,समता, बंधुता व न्याय या घटकांचा विचार आहे. केवळ निसर्गनियम त्यांना लागू पडतो तुम्ही जगा आणि आम्हालाही जगू दया असा टाहो फोडून अन्यायिरोधात बंड करण्यास हे साहित्य समग्र मानवी जातीला प्रेरणादेते यात कुठलीही शंका उद्भवत नाही.

संदर्भ सूची

१. दलित साहित्य – वेदना व विद्रोह – भालचंद्र नेमाड – पृ– ०१

२. दलित साहित्य – वेदना व विद्रोह – भालचंद्र नेमाड – पृ– ०१

३. केशव मेश्राम – उत्खनन – पृ– ७८

४. दलित साहित्य उगम आणि विकास अविनाश सागोलेकर

५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, चरित्र– धनजय कीर

30/405
Rotate screen
Play
Thumbnail
Enter Browser